

'כי משמש בארבע לשונות'

מאת

יוחנן ברויאר

הקדמה

מאמרים רבים שיש בהם פירושי מילים פזורים בספרות חז"ל. מן המפורסמים שבהם הוא 'כי משמש בארבע לשונות', והוא מצוטט בספרות לעתים קרובות, בעיקר כדי להראות שכבר חז"ל עמדו על ריבוי תפקידיה של 'כי'. ואולם יש קושי במאמר זה, וקושי זה כמעט לא נדון בספרות המחקר: מלשון המאמר נראה כאילו כל תפקידי 'כי' כלולים בו, אך לאמתו של דבר שני תפקידים מרכזיים אינם מנויים בו. קושי זה הטריד את הראשונים, והם ניסו לפתרו בכמה דרכים. פירוש המאמר כרוך בשאלה מה מטרתו: האומנם הוא קביעה מילונית, הבאה לפרוט את כל תפקידי 'כי', או שמא יש לו תפקיד אחר? אציג כאן את הגישות המשתקפות בדברי הראשונים ואציע גישה חדשה, שלפיה המאמר מתיישב לדעתי בלא דוחק.

המאמר מופיע רק בתלמוד הבבלי, בשלוש סוגיות בארבעה מקומות, ולהדגמה אצטט אחד מהם. במקום זה נידון הפסוק 'ויראו כל העדה כי גוע אהרן' (במ' כ 29), שנשמך לו הפסוק 'וישמע הכנעני מלך ערד [...] וילחם בישראל': 'וישמע הכנעני מלך ערד. מה שמועה שמע, שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד, וכסבור ניתנה רשות להלחם בישראל. והיינו דכתיב ויראו כל העדה כי גוע אהרן, ואמר רבי אבהו, אל תקרי ויראו אלא וייראו,¹ כדריש לקיש, דאמר ריש לקיש, כי משמש בארבע לשונות, אי, דילמא, אלא, דהא.² לפי פשוטו של הפסוק 'כי' פותחת כאן פסוקית

* אני מודה לידידי פרופ' רוברט ברודי, פרופ' שלמה נאה וד"ר יצחק פרנק, שקראו את המאמר והנחוני בעצתם.
1 רש"י מפרש 'נתגלו', כלומר 'ויראו'. וכך נוקד בכמה כתבי יד, כגון בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 850: 'אל (תירא) תיקרי ויראו אלא ויראו'. אולם אפשר שהכוונה ל'ויראו', לשון יראה, וגם לפי קריאה זו 'כי' פותחת כאן פסוקית סיבה. כך פירש 'אבינרי, היכל רש"י', ג, תל אביב תשט"ז, עמ' קלד. וכפי שכתב, גם לפי זה יש שינוי קריאה (משווא נח לנע), ולכן גם כך הביטוי 'אל תקרי' הולם (לפיכך לשם המקרה הזה לפחות, אין צורך בהוכחות שביטוי זה עשוי לציין גם שינוי הוראה בלבד, כפי שהאריך להוכיח שם).
2 בבלי, ראש השנה ג ע"א; בדומה: שם, תענית ט ע"א. את כל המקורות מספרות חז"ל ומדברי הראשונים הבאתי לפי נוסח הדפוס אם לא מצאתי בכתבי היד שינויים בעלי משמעות. אני מודה לפרופ' יעקב זוסמן, שהעמיד לרשותי את רשימת קטעי הגניזה שב'מפעל המשנה' למקומות הנדונים כאן.

מושא, ואילו לפי הדרשה היא פותחת פסוקית סיבה: נראו כל העדה מפני שגווע אהרן (ונסתלקו ענני הכבוד שהיו מסתירים את ישראל). מאמרו של ריש לקיש הובא כאן כדי להראות ש'כי' משמשת גם בהוראת 'דהא', לפתיחת פסוקית סיבה.³

התפקידים הנזכרים והתפקידים החסרים במאמרו של ריש לקיש

תפקידי המילה מסומנים בדברי ריש לקיש על ידי המילים הארמיות העשויות לעמוד כנגדה: אי, דילמא, אלא, דהא. מילים אלו מציינות ארבעה תפקידים: תנאי, חשש, ניגוד וסיבה.⁴ רבים הפכו בתפקידיה של מילה זו ודייקו בגווינה עד שמצאו לה עשרות הוראות.⁵ אין ספק שניתן לפרוט ולמנות כל הוראה לסעיפיה, והדבר מועיל בעיקר לפירושם המדויק של פסוקים. אך לשם העבודה המילונית ראוי לתפוס את אבות ההוראות, ברוח מאמרו של ריש לקיש, שהעמידם

- 3 המאמר נזכר גם בבבלי, גטין צ ע"א; שם, שבועות מט ע"ב. הוא נרמז שם, פסחים צג ע"ב: 'ורבי נתן סבר, וחדל לעשות הפסח ונכרתה, דהאי כי לשון דהא הוא, והכי קאמר רחמנא, דהא קרבן ה' לא הקריב במעדו, בראשון'. המשפט 'דהאי כי לשון דהא הוא' רומז למאמרו של ריש לקיש, אלא שהוא מופיע רק בדפוס, וגם תערוכת העברית והארמית שבו ('דהאי' [...]) [לשון] מעידה שאינו מקורי. בכתבי היד מילים אלו חסרות, ורק בציטוט הפסוק המילה 'כי' מוחלפת ב'דהא', כגון בנוסח זה: 'ור' נתן סבר, וחדל לעשות הפסח ונכרתה, דהא קרבן יי לא הקריב במעדו, בראשון' (כ"י אוקספורד, בודליאנה [366] Opp. Add. fol. 23, ובדומה כל כתבי היד). אמנם פירוש 'כי' בהוראת 'דהא' עולה מכאן, אך הרמז לכלל של ריש לקיש ודאי נוסף ביד מאוחרת.
- 4 להסברים ולהוכחות לתפקידיהם אלו ראו בפירושו של ריש לקיש, ראש השנה ג ע"א; שם, גטין צ ע"א; וכן בתשובתו: תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג, עמ' 293-297 (תשובת רש"י מצוטטת להלן לפי נוסח מהדורה זו). תשובה זו נדפסה גם בתשובות רש"י, מהדורת מ"מ כשר, ירושלים תרפ"ה, עמ' 5-8; ב"מ לוין, 'תשובת רש"י על "כי משמש בארבע לשונות"', י"ל פישמן (עורך), ספר רש"י: קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"א, עמ' תפט-תצה; ב' גולדברג, חפש מטמונים, ברלין 1845, עמ' ג-1, סימן 1; 'הירשענאוואק, קבוצת קונטרסים, מחברת ראשונה, ירושלים [תש"ד], דף ב ע"ב-ד ע"ב. רש"י הרבה לרמוז לכלל זה בפירושו למקרא, כגון: 'כי אתם המעט - הרי כי משמש בלשון דהא. כי מאהבת ה' - הרי כי משמש בלשון אלא' (דב' ז 7-8), וכן: בר' יח 15; כד 33; יט 2; מא 49; שמ' כג 5 ועוד הרבה. לסקירה מפורטת של דברי רש"י על כלל זה ראו: אבינרי (לעיל הערה 1), עמ' קל-קלח; נ' אליקים, 'ארבע לשונות של "כי" בפירושו של רש"י לתורה', שמעתי, 146 (תשס"ב), עמ' 7-28; ח' גמליאל, 'תפיסות תחביריות בפירושו של רש"י לתורה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 252-285. ואחרים שהאריכו בהסברים הם: המיוחס לרש"י, תענית ט ע"א; ריטב"א בפירושו לראש השנה ג ע"א: חידושי הריטב"א לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי: מסכת ראש השנה, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשמ"ח, עמ' יד; צמח ב"ר שלמה דוראן, ספר יכון ובעוז, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 482-483, סימן קמד.
- 5 לדיונים מסוג זה ראו למשל: א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ה, ירושלים תש"ח, עמ' 2326-2338, וכך כתב בהערה שהוסיף בתחילת הערך: 'והנה, גוני השמושים המתחלפים של כי בלשוננו כ"כ רבים ודקים, שפעמים אי אפשר להחליט לאיזה גון מהגונים מתכוון המדבר; ר' שלמה פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ז' שטרן, פרסבורג תר"ד, דף ל טור ב; ר' יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו, הערך 'כי', עמ' 217-220; מ"צ קדרי, 'הערות ל"כי" בלשון המקרא', מורשתנו, י (תשנ"ו), עמ' 169-172; א' מילי, 'למשמעויות "כי" במקרא', על המקרא ועל הוראותו, ד (תשנ"ז), עמ' 62-67; א"א מהרשק, 'כי והוראותיה', לשוננו לעם, כב (תשל"א), עמ' 235-237. ועל פרשנות 'כי' לפי הערבית בימי הביניים ראו: א' ממן, 'הארמית והערבית ותורתן לפרשנות הפילולוגית למקרא בימי הביניים', עם וספר, ז (תשנ"ב), עמ' 27-31.

על ארבעה.⁶ לצורך כך יש להסתייע במצמצמים ולא במרחיבים, ואדגים לפי שני מילונים שהלכו בדרך זו, והם BDB ומילונו של אבן-שושן.

במילון BDB נחלק הערך לשלוש הוראות עיקריות: זמן, מושא וסיבה.⁷ בהוראת זמן הוער שלעיתים הוראת המילית קרובה ל'אם', אלא ש'כי' משמשת למקרה שהיקרותו נתפסת בטוחה יותר. בהוראת סיבה הוער שאחרי שלילה הסיבה הופכת לניגוד. לדוגמה, בפסוק 'לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה', שהוראתו הבסיסית היא 'מפני ששרה שמה', המשפט 'שרה שמה' הוא ניגודו של החלק הראשון. 'כי' במקרה כזה עשויה אפוא להתפרש 'אלא', והוראת המשפט היא 'אלא שרה שמה'.⁸ נמצא שסעיף הסיבה כולל גם הוראה של ניגוד. ההוראות המתקבלות הן תנאי, ניגוד, סיבה, זמן, מושא. אם נשווה הוראות אלו להוראות המופיעות במאמרו של ריש לקיש נמצא כך: שלוש הוראות חופפות, והן תנאי, ניגוד וסיבה; הוראה אחת יתרה במאמרו של ריש לקיש, והיא חשש, אך לאמתו של דבר הוראה זו אינה אלא גון הוראה של תנאי;⁹ ואילו שתי הוראות עיקריות חסרות במאמר זה, והן זמן ומושא.

במילון אבן-שושן הוצגו שבע הוראות: (1) משום ש-; 'כי בו שבת'; (2) אשר, ש-; 'זוכרת כי עבד היית'; (3) כאשר, כש-; 'זיהי כי זקן יצחק'; (4) אם, כאשר: 'כי תקנה עבד עברי'; 'כי תמצא איש לא תברכנו'; (5) יען אשר, בגלל: 'כי עשית זאת ארור אתה'; (6) אלא, אבל: 'כי פתח תפתח את ידך'; (7) אף על פי ש-, גם אם: 'וסלחת לעוני כי רב הוא'.¹⁰ בחלוקה זו הוראה 1 והוראה 5 זהות למעשה, שהרי שתיהן מציינות סיבה וההבדל הוא רק במקום פסוקית הסיבה; הוראה 7 שולית, ועצם קיומה נתון בוויכוח בין פרשנים ומילונאים.¹¹ נמצא שההוראות העיקריות

6 אפשר שבמקרה הייתה זו מילת רמו או הדגשה, ומכאן התפתחו תפקידיה שבלשון המקרא. אולם במאמר זה אעסוק בתפקידיה המסוימים והמוגדרים הנוהגים במקרא, ולא בשאלת תפקידיה המקורי. על תפקידיה להדגשה ראו בהרחבה: J. Muilenburg, 'The Linguistic and Rhetorical Usages of the Particle "ky" in the Old Testament', *HUCA*, 32 (1961), pp. 135-160, אך הוא הבלית רק את תפקידיה המדגיש ולא עסק כלל בתפקידיה התחביריים.

7 E. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906, pp. 471-474

8 ראו גם דברי רשב"ם: '[ויאמר לא] כי צחקת - אלא צחקת. רוב כי שאחר לא מתפרשים אלא' (פירוש התורה לרשב"ם, מהדורת א"י ברומברג, ירושלים תשכ"ט, עמ' יב-יג).

9 על לשון 'דילמא' ראו דברי רש"י: 'במקום פן, כי תאמר בלבבך רבים וגו' לא תירא מהם וגו', אין אתה יכול לפרש בלשון אם, לומר אם תאמר בלבבך וגו' לא תירא מהם, הא אם לא תאמר תירא מהם, אין זה נכון, ולא בלשון אלא, אבל נדרש הוא בלשון פן, לומר שלא תאמר כן' (גטין צ ע"א). ואולם הוכחתו של רש"י אינה הוכחה, שהרי לא כל תנאי משקף גם את היפוכו, כפי שכתב אבינרי (לעיל הערה 1), עמ' קלב. דרכו של תנאי בעל סיפה שלילית שאי אפשר להפכו. פסוקית זו אינה אלא פסוקית תנאי ('א'), אלא שבהוראת 'דילמא' נוסף סממן של חשש ושלילה.

10 א' אבן-שושן, המילון החדש, ג, ירושלים תשכ"ז, עמ' 1045.

11 יונה אבן ג'נאח מנה גם הוראה זו, ראו: בן ג'נאח (לעיל הערה 5), עמ' 217-218, הערך 'כי'. וכנגדו רד"ק התנגד לכלילת הוראה זו, ולדעתו 'הנכון כי היא לעולם מלת טעם', ראו: ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין 1847, עמ' 161-162, הערך 'כי'.

הן תנאי (4), ניגוד (6), סיבה (1, 5), זמן (3), מושא (2). חלוקה זו היא כחלוקה שבמילון BDB, ואף לפיה חסרות ממאמרו של ריש לקיש שתי הוראות מרכזיות – זמן ומושא.¹² ואכן הוראות אלו הן שחסרונן הטריד את הראשונים.

דעות הראשונים

הבעיה הראשונה היא איפה הובעה בדברי ריש לקיש פתיחת פסוקית זמן. רש"י פירש שתפקיד זה כלול ב'אי': 'כי יהיה להם דבר, כי תפגע, כי יקרא קן – כולן לשון אם הם [...] שמצינו בכמה מקומות אם משמש לשון כאשר [...] כמו ואם יהיה היובל, שהרי בודאי יהיה, וכדעה זו כתבו עוד ראשונים.¹³ לפי דעה זו כיוון ש'אם' פותחת לעתים גם פסוקית זמן (שהתרחשותה ודאית), הרי 'אי' כוללת גם את פסוקית הזמן, וכך נרמז תפקיד זה בדברי ריש לקיש.¹⁴ דעה זו מוקשה. אמנם נכון שביטויי זמן עשויים לפתוח תנאי. כך למשל הביטויים 'בזמן ש' ו'בשעה ש', שמעיקרם ביטויי זמן הם, מציינים בלשון חז"ל גם תנאי.¹⁵ הדבר נפוץ גם בלשונות אחרות, והרי זו הסיבה ש'כי' מציינת גם תנאי. אלא שבדרך כלל ביטוי הזמן מתרחב להביע גם תנאי, ואילו כאן ההנחה היא שמילת התנאי המובהקת 'אם' מביעה גם זמן.¹⁶ ואמנם בכמה מקרים

- 12 לאמתו של דבר 'כי' מציגה כל משפט תוכן, לא רק משפט מושא אלא גם משפט נושא, כגון 'מה בצע כי נהרג את אחינו' (בר' לו 26); 'טוב בתי כי תצאי עם נערותיו' (רות ב 22). על משפטי נושא ראו למשל: P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, Roma 1996, p. 589. אבל ברור שמשפטי מושא הם הנפוצים, ולכן הראשונים עסקו בעיקר בהם, ובדין כאן יש לראותם כנציגים של פסוקית תוכן בכלל.
- 13 רש"י, ראש השנה ג ע"א. כך לפי בעלי התוספות במקום, וכך כתב גם ריטב"א (לעיל הערה 4). וכך פירש גם רבנו תם, שדבריו הובאו בתוספות גטין צ ע"א (נגד דעת רש"י שם, הסותרת את דעת רש"י בראש השנה; ראו להלן בהערה הבאה).
- 14 במקום אחר כתב רש"י ש'כי' אינה משמשת כלל בתפקיד זה (על סתירות בפירושי רש"י בעניין זה כבר עמד אבינרי [לעיל הערה 1], עמ' קלב). לדבריו במקום שנראה שזה תפקידה, לאמתו של דבר היא פותחת פסוקית סיבה ('דהא'), וזאת על פי מדרשי חז"ל: 'וכל כי הנפתרים בלשון כאשר, כמו והיה כי יביאך [...] – כולן לשון דהא הן נפתרים במדרש סיפרא וסיפרי, עשה מצוה זו שבשבילה תכנס לארץ [...] כלומר מפני שיביאך [...] וכי בא סוס פרעה וגו' – מפני שבא סוס פרעה וגו', לפיכך ותקח מרים וגו' (רש"י, גטין צ ע"א). לפי דרכו ביאר רש"י גם את בסיסם הלשוני של מדרשים אלו, שדרשו את 'כי' כפותחת פסוקית סיבה. ניתן לשער שרש"י לא סבר שזה פשוטו של מקרא, אלא שלדעתו כך יוסבר מאמרו של ריש לקיש, ובכך יצטרף מאמר זה לדרשות חז"ל בהעלימו את ההוראה הזאת. אלא שהמדרשים הנזכרים רק דורשים מילה בהוראה אחרת, כשכח במדרש, ואין להסיק מהם ש'כי' אינה מציינת כלל משפט זמן, כפירוש רש"י למאמר זה.
- 15 כגון: 'שתי חבורות שהיו אוכלות בבית אחד, בזמן שמקצתן רואין אלו את אלו – הרי אלו מצטרפים לזמון, ואם לאו – אלו מזמנין לעצמן ואלו מזמנין לעצמן' (משנה, ברכות ז, ה); ראו: מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 117, 157, 159.
- 16 תיאור הזמן נוקב בזמן מסוים (כגון 'מחר'), וזמן קיים לעולם, ולכן התרחשות פסוקית הזמן ודאית. אך לעתים תולים את הזמן במאורע (כגון 'בזמן שתבוא'), ומאורע ספק בא ספק אינו בא, ובמקרה כזה הוראתה כהוראת התנאי. לפיכך אפשר לומר שפסוקית הזמן מביעה גם תנאי, אך קשה לומר שפסוקית התנאי מביעה גם זמן. וראו: מ"צ סגל, 'בניית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית', לשוננו, ד (תרצ"ב), עמ' 200–201; א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, מהדורה מתוקנת ומורחבת, ב, תל אביב תשל"א, עמ' 610–612.

היא פותחת פסוקית זמן, אלא שהדבר נדיר.¹⁷ וגם אם נזדמן הדבר בלשון המקרא, הרי אין הוכחה שכך הוא גם במילה הארמית 'אי', שהוצגה בדברי ריש לקיש. לפיכך אין זה סביר שבאמרו 'אי' נתכוון מחבר המאמר לרמוז גם לפסוקית הזמן, הראויה לקבוע ברכה לעצמה. הבעיה השנייה היא איפה נזכר בדברי ריש לקיש ש'כי' פותחת פסוקית מושא. על שאלה זו מצינו שלוש תשובות:

לפי דעה אחת תפקיד זה כלול ב'אי'. כך פירש רש"י: '[הידוע נדע] כי יאמר – אשר יאמר.¹⁸ כי משמש בלשון אם, ואם משמש בלשון אשר. הרי זה שימוש אחד מארבע לשונותיו שמשמש כי, והוא אם'.¹⁹ רש"י יוצר כאן שתי משוואות: כי=אם (לפי מאמרו של ריש לקיש), אם=אשר,²⁰ ומכאן שגם כי=אשר. כך הובע בדברי ריש לקיש ש'כי' פותחת פסוקית מושא.²¹

הקושי בדעה זו הוא ש'אם' ו'אי' אינן פותחות פסוקית מושא.²² גם אם נידחק ונמצא פסוקים שאפשר לראות בהם הוראה זו, עדיין יהיה תפקיד זה נדיר ביותר, וקשה להניח שכך ציין בעל המאמר את תפקיד פתיחת פסוקית המושא.

לפי דעה אחרת תפקיד זה כלול ב'דהא', ואם כן 'דהא' מביעה לא רק סיבה אלא אף מושא. כך פירשו בעלי התוספות: 'ומה שפי' כאן בקונטרס, כל המשמש בלשון אשר [היינו: מושא] לשון אם הם – לא יתכן. ובסוף המגרש פירש בקונטרס שהם לשון דהא,²³ וכן עיקר'.²⁴

17 נדירותה של התופעה מוכחת בין השאר מן הקטע במכילתא שצוטט גם בסוף תשובת רש"י: 'רבי ישמעאל אומר, כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ משלשה: ואם תקריב מנחת בכורים [...] אם כסף תלוה את עמי וגו' [...] ואם מזבח אבנים תעשה לי' (מכילתא דרבי ישמעאל, בחודש יא [מהדורת הורוביץ-רביץ, עמ' 243]). וגם במקומות אחרים 'אם' נתפסת מציינת 'רשות', כגון: 'ר' אלעזר המודעי אומר, "אם שמוע" – יכול רשות, ת"ל "תשמע", חובה ולא רשות' (שם, ויסע א [שם, עמ' 157]).

18 תפקיד זה קרוי בלשונו 'אשר'. על 'אשר' לפתיחת פסוקית מושא ראו למשל: ז'און ומוראוקה (לעיל הערה 12), עמ' 589. וראו לדוגמה: 'וירא שאול אשר הוא משכיל' (ש"מ"א יח 15).

19 רש"י לבר' מג 7. נמצא שלדעת רש"י שני התפקידים החסרים, פסוקית זמן ופסוקית מושא, כלולים שניהם ב'אי'. וכך כתב בפירושו: 'וכל המשמשין במקום כאשר ובמקום אשר – כולן לשון אם הם' (רש"י, ראש השנה ג ע"א), וכן בתשובתו (לעיל הערה 4).

20 החוליה אם=אשר אינה מתבארת כאן אלא במקומות אחרים; ראו להלן הערה 22.

21 כך גם לפי תוספות הרא"ש על מסכת ראש השנה, מהדורת ח"ב רביץ, בני ברק תשכ"ח, עמ' 4.

22 בתשובתו (לעיל הערה 4), וכן בפירושו לבמ' כ 29, הביא רש"י ראייה מכמה פסוקים באיוב ש'אם' שווה ל'אשר' (איוב ט 22–23; יד 5; יז 13; כא 4), ולפי פירושו למקרא שם כוונתו ל'אם' המשמשת בתפקיד 'אשר' לציון סיבה (על 'אשר' המציינת סיבה בדברי רש"י ראו להלן בהערה הבאה). בכמה מקומות אחרים, שלא במסגרת דיון על 'כי', הראה את שוויון אם=אשר בדרך אחרת: 'עד אם דברתי – הרי אם משמש בלשון אשר ובלשון כי, כמו עד כי יבא שילה. וזה שאמרו חכמינו ז"ל, כי משמש בארבע לשונות, והאחת אי, והוא אם' (רש"י לבר' כד 33; וכן: שם כד 19; לא 52; איוב מב 8). מן העובדה שבלשון המקרא 'עד אם' מקביל ל'עד אשר' הסיק רש"י ש'אם' שווה ל'אשר' (ומהקבלת 'עד אם' ל'עד כי' הוכיח את שוויון כי=אם, ומכאן העלה הוכחה למאמרו של ריש לקיש; וכן בפירושו לבר' מג 7). ואולם בכל אלה אין ראייה ש'אם' פותחת פסוקית מושא, והלוא זה הדבר הנדרש כאן כדי לומר ש'אי' שבדברי ריש לקיש כוללת תפקיד זה (וודאי שאין ראייה כזו לגבי 'אי' הארמית, שהיא הנזכרת במאמרו של ריש לקיש).

23 הפניה לדברי רש"י בגטין תמוזה. בעלי התוספות עוסקים כאן בפסוקית מושא (שהרי הם מגיבים על דברי רש"י כאן העוסק בפסוקית מושא), ואילו רש"י אינו דן שם כלל בפסוקית מושא אלא בפסוקית סיבה. 'אשר' שבדבריו שם מכוונת לפסוקית סיבה, וכך עולה גם מדבריו בראש פירושו שם: 'במקום ארבע לשונות הללו נכתב כי בתורה,

פתרון זה דחוק אף יותר מקודמו, שהרי 'דהא' בארמית אינה פותחת פסוקית מושא, וקשה להבין את הבסיס לפתרון זה. נראה שבעלי דעה זו הסתמכו על הרכיב 'הא' המקביל ל'הנה'. מילים אלו מופיעות תדיר בראש פסוקית מושא, כגון 'וירא והנה גמלים באים' (בר' כד 63), המיתרגם: 'וחזא והא גמליא אתן' (אונקלוס).²⁵ אלא שהמילים המשמשות בתפקיד זה הן 'הנה' או 'הנה', ובארמית 'הא' או 'הא', אך לעולם לא 'דהא'. במקורות שהיא נוהגת בהם 'דהא' פותחת רק פסוקית סיבה.²⁶

לפי דעה שלישית תפקיד המושא לא נזכר במאמרו של ריש לקיש משום ש'כי' אינה פותחת פסוקית מושא כלל. זו דעת ריטב"א: 'הילכך כשאתה מפרש כי גוע אהרן אינו נדרש יפה עם כל אחד מהם אלא בלשון דהא, שנותן טעם למה נראו העדה, לפי שגוע אהרן'.²⁷ לדברי ריטב"א דרשת הפסוק נסמכת על כך שאין במאמר כל רמז לפסוקית המושא, ומכאן שאי אפשר לקרוא 'ויראו כל העדה כי גוע אהרן', ולכן יש לקרוא 'ויראו' ואחריו משפט סיבה. מדברים אלו עולה

במקום אם, במקום פן, במקום אלא, במקום אשר' (רש"י, גטין צ ע"א); כנגד 'דהא' כתב 'אשר', ומכאן שהיא מייצגת בלשון פסוקית סיבה (אמנם בכ"י ארס, הספרייה העירונית 889 כתוב 'במקום דהא', אבל לפי שאר המילים המנויות בפירושו זה נראה שרש"י החליף כאן את המילים הארמיות בעבריות). בדומה לבעלי התוספות כתב אבינרי ש'אשר' שבדברי רש"י בגטין מכוונת לפסוקית המושא, ולדעתו נתכוון בכך רש"י להשלים בדברי ריש לקיש את ההוראה הזאת. ראו: אבינרי (לעיל הערה 1), עמ' קלד. גם מניסוחו של גמליאל (לעיל הערה 4), עמ' 274, נראה שרש"י הוסיף למעשה הוראה על ההוראות הנקובות בדברי ריש לקיש. ואולם המעיין בדברי רש"י יתקשה לקבל את דבריהם, שהרי בהמשך דבריו הוא הולך ומדגים את תפקידה של 'אשר' זו, ובדוגמתו רק משפטי סיבה ולא משפטי מושא, כראוי למי שמפרש את 'דהא' (ולא כמי שמוסיף הוראה). מכאן שרש"י בגטין מכה פסוקית סיבה במונח 'אשר', ומפסוקית המושא העלים עיניו שם כליל. עצם הרעיון שרש"י הרשה לעצמו להוסיף הוראה שאינה מנויה בדברי ריש לקיש עומד בסתירה גמורה למאמציו הניכרים להכניס את כל ההוראות ב'א'. אילו סבר שהוא רשאי להוסיף הוראה מדעתו לא היה טעם למאמציו.

24 תוספות, ראש השנה ג ע"א. וכך עולה גם מדברי תוספות ישנים למסכת ראש השנה: 'דאפילו קרינן ויראו [ויראו] הוה כי לשון דהא, כמו ויראו פלשתים כי מת גבורם, דהא מת גבורם, דא"ל לא בלשון אי ולא בלשון אלא ולא בלשון דילמא' (מהדורת מ' הרשלהר וח' בן ציון הרשלהר, ירושלים תשמ"ד, עמ' ג). כמפורש בדבריהם, תפקיד המושא אינו כלול באחת הלשונות האחרות ומכאן שהוא כלול ב'דהא'. אלא שבהמשך דבריהם, מחמת קושי שנתקשו בו, דחו זאת והסיקו שפסוקית המושא אינה כלולה ב'דהא', והשאלה איך אם כן מובעת פסוקית המושא נשאר פתוחה. דעה דומה מצאתי אצל שניים מן החדשים; ראו: ש"ד לוצאטו, אוהב גר², קראקא תרנ"ה, עמ' M. Weinberg, 'Die Partikel nach der Auslegung des Talmud', *Jahrbuch der jüdische Literarische Gesellschaft*, 14 (1921), p. 201 – ויינברג ייחס לרש"י את הדעה ש'דהא' מביעה אף מושא, אולם דבריו תמוהים מכמה בחינות, ואין כאן מקום להאריך.

25 על תפקיד המילה 'הנה' ראו: ש' קוגוט, "'הנה" בעברית המקראית', מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ו), עמ' 245–258. לדבריו 'הנה' מציגה תמיד פסוקית תוכן, ואם כן תפקידה שווה ל'כי'. להקבלת פסוקים הממחישה זאת: 'וראה הכהן את הנגע ביום השביעי והנה לא פשה הנתק' (וי' יג 32) כנגד 'וראה את הנגע ביום השביעי כי פשה הנגע בבגד' (שם 51), ראו: שם, עמ' 254.

26 עקרונית אפשר היה ש'דהא' תפתח פסוקית מושא. פסוקית מושא בארמית נפתחת בדרך כלל ב'ד', ואף 'הא' מציגה פסוקית מושא, ויכולה הייתה להיווצר התפתחות שבה 'דהא' תפתח פסוקית מושא. אולם המצב אינו כן למעשה, ו'דהא' פותחת רק פסוקית סיבה. יש להניח שמאמרו של ריש לקיש מסתמך על לשון של ממש ולא על אפשרות תאורטית שלא נתמשה.

27 ריטב"א (לעיל הערה 4).

שמשפט המושא נעדר מדברי ריש לקיש משום שתפקיד זה באמת אינו כלול בין תפקידיה של 'כי'.²⁸

פתרון זה אין צורך להאריך בביאור דוחקו, שהרי הבעת המושא היא אחד התפקידים הרגילים של 'כי'.

ההנחה המשותפת לדעות שהובאו היא שמאמרו של ריש לקיש כולל את כל תפקידי 'כי'.²⁹ ולפי זה יש לבקש היכן מסתתרים שני התפקידים החסרים. כך עשו הראשונים איש בדרכו, אלא שפתרונותיהם נראים דחוקים. את הקושי שבפתרונותיהם אוכל לסכם במילים אלו: אם נגזרה גזרה למצוא בדברי ריש לקיש תפקיד של זמן או של מושא, כפי שחשו הראשונים, אולי אפשר למצוא רמזים קלושים לתפקידים אלו באחת המילים. אולם מחבר המאמר עצמו לא נאנס לעשות כן, ומדוע לא נקב בשני תפקידים נפוצים אלו במפורש ובמרווח?

שיטת ה'ערוך'

בניגוד לדברי כל הראשונים, מדברי ה'ערוך' עולה שיש ל'כי' תפקידים שאינם מנויים במאמרו של ריש לקיש: 'דאי מתרגמינן כי יקרא ארי, היה משמע דצריך לחזור אחריו [...] להכי צריך לתרגם אי יערע. כי תאמר בלבבך צריך לתרג' דילמא, דאי אמרינן ארי, הוי משמע דמצוה להרהר זה הדבר'.³⁰ פירוש דבריו הוא שבדרך כלל 'כי' מתורגמת במילה 'ארי' – מילה שלא נזכרה במאמרו של ריש לקיש, ומילה זו פותחת רק פסוקית זמן (המציינת דבר שהיקרותו בטוחה, ולכן 'מצוה'). מאמרו של ריש לקיש מלמדנו ש'כי' פותחת גם פסוקיות אחרות, ובהן יש לתרגמה במילים אחרות. מדברים אלו עולה שפסוקית זמן אינה כלולה במאמרו של ריש לקיש.³¹ אף אין לצפות שתיכלל בה, שהרי לא בא המאמר למצות את ההוראות אלא להוסיף עליהן.³²

28 דברים אלו מזכירים את דעתו של רש"י (בפירושו לגטין) שלדברי ריש לקיש פסוקית זמן אינה כלולה בין תפקידי 'כי', דעה שבגללה קשר את דברי ריש לקיש לדרשות 'כי' כמילית סיבה; ראו לעיל הערה 14. אף ריטב"א תלה את דברי ריש לקיש במדרש: 'וזהו שתרגם אונקלוס וחזו כל כנישתא ארי מית אהרן – יישב פשוטו של מקרא. ואם תתרגם ואתחזי או [צ"ל: ואתחזיא] יש לך לתרגם דהא מית אהרן (ריטב"א [שם]). נראה שלדעתו פסוקית המושא אמנם כלולה בין תפקידי 'כי', אך זאת לפי פשוטו. במאמרו של ריש לקיש תפקיד זה אינו נזכר, ועל כך נסמכת דרשת הפסוק.

29 הנחה כזו מפורשת בדברים האלה: 'כוונת דבריו, כנראה, שניתן למיין כל שימושיה המרובים של כי באחת המלים הארמיות הנזכרות' (ש' אש, 'על מלות-פתיחה לפני דיבור ישר בעברית', לשוננו, כב [תשי"ח], עמ' 48). וכך הניח גם ויינברג (לעיל הערה 24), עמ' 191, הערה 1.

30 ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם, א, וינה 1878, עמ' 65, ערך 'אי' 2. בספר שאלות ותשובות בנימין זאב לר' בנימין בן מתתיה, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' רסה-רסו, תשובה רנג, הובא קטע זה אך לא נזכר שהוא מועתק מן ה'ערוך'.

31 דברי ה'ערוך' הובאו אצל לוי (לעיל הערה 4), עמ' תצא, אך הוא לא הסיק מהם כל מסקנות. הוא אף כתב שאין כל חדש בדברים אלו, ושכולם נמצאים גם בדברי רש"י, ולא הרגיש שהם חלוקים על דברי רש"י, שהרי כל דברי רש"י נובעים מן ההנחה שהמאמר כולל את כל התפקידים, ואילו לדברי בעל ה'ערוך' יש תפקידים שאינם כלולים בו.

32 אך הוא מזכיר רק פסוקית זמן. נראה שלדעתו 'כי' אינה פותחת פסוקית מושא כלל, שהרי לדבריו 'כי גוע אהרן נמי, אי הוה אמרינן ארי, משמע דעדיין לא הוה מית אלא מיית והולך'. מכאן שאילו היה מתורגם 'ארי' הייתה

דומה שפירוש זה, הקדום משאר הפירושים, גם מיושב ומתוקן מהם. לפיו התפקידים החסרים אינם נזכרים כלל במאמרו של ריש לקיש, ואין להתאמץ ולמצאם בדוחק באחת המילים הנזכרות.³³ אלא שלפי שיטה זו יש להקשות מדוע בסופו של דבר לא נמנו התפקידים החסרים. נראה שבעל ה'ערוך' סבור היה שהבעת פסוקית זמן ידועה עד שאין צורך למנותה, ושמאמרו של ריש לקיש בא להוסיף עליה עוד תפקידים. אך קשה להבין מדוע הבעת פסוקית זמן נתפסת דבר ידוע יותר מן התפקידים האחרים.³⁴ ודאי משום כך התחבטו הראשונים למצוא גם את התפקידים החסרים, שהרי אין סיבה למנות ארבעה תפקידים ולהתעלם משניים.

מטרתו של המאמר

הפתרון לקושי נעוץ בשאלה שהיא כמדומה השאלה המרכזית שצריכה להישאל בפרשה זו: מה מטרתו המדויקת של מאמרו של ריש לקיש? רוב הערות הלשון המופיעות בספרות חז"ל באות לפרש פסוק מסוים. אך במאמר זה נמנו 'ארבע לשונות', ולא ייתכן שהוא נוגע לפסוק אחד ויחיד. ואף שבתלמוד נוצל המאמר בכל סוגיה כדי לפרש פסוק אחד, הרי מחבר המאמר ודאי לא נתכוון למקום מסוים. לפיכך נראה לכאורה שמטרת המאמר היא מילונית, ושהוא בא לתאר את מגוון תפקידיה של 'כי'; הוא כביכול קטע מתוך מילון קדום, ערך מערכיו. לפי זה יש לצפות שיימנו בו כל תפקידי 'כי', וזו באמת הגישה העולה מדברי הראשונים שהובאו (להוציא ה'ערוך'). ואולם נראה שהייתה גם גישה אחרת, ולפיה המאמר אינו בגדר אמירה מילונית האמורה לפרוט את כל תפקידי 'כי'. דעה זו בנויה משתי הנחות. הנחה אחת היא שהמאמר אינו מתייחס לכלל היקרויותיה של 'כי' אלא לארבעה פסוקים מסוימים בלבד. כך עולה מכמה מקורות קדומים, כגון רבנו חננאל בפירושו לתלמוד: 'זכריש לקיש, דאמר כי משמש בד' לשונות, אי דלמא אלא דהא: אי – כי יקרא קן ציפור לפניך; דלמא – כי תאמר בלבבך; אלא – כי פתוח

הפסוקית נתפסת פסוקית זמן ולא מושא. יש לשקול את האפשרות שלדעת בעל ה'ערוך' המאמר מכוון רק לפסוקים מסוימים; על דעה כזו ראו להלן.

33 כוונתי להיבט העקרוני של שיטת ה'ערוך'. הוא עצמו התייחס בפירושו רק לפסוקית זמן (ראו לעיל בהערה הקודמת), אך על פי דבריו אפשר לטעון שגם פסוקית המושא אינה כלולה במאמרו של ריש לקיש. נראה שרובם המכריע של הראשונים, שלא עסקו במאמרו של ריש לקיש כלל, אף הם סבורים היו שמאמר זה אינו אמור להכיל את כל התפקידים, שאם לא כן צפוי היה שיתייחסו אליו וינסו ליישבו עם המציאות הלשונית. ואולם רק בדברי ה'ערוך' מצאתי הוכחה מפורשת שכך סבר. אף מדקדקי ספרד, שהרבו לפרוט את גוני הוראתיה של 'כי', לא הזכירו את מאמרו של ריש לקיש, והיחיד שהתייחס אליו עשה זאת כדי להתקיפו, והוא ר' יהודה בן בלעם (דבריו מובאים להלן הערה 41).

34 לפי מניינו של גמליאל זו תפוצת תפקידי 'כי' בתורה: סיבה – 535; תנאי – 188; זמן – 31 (והבחנה בין זמן לתנאי קשה); מושא – 163; ניגוד – 27, ועוד 24 בצירוף 'כי אם'; חשש – בערך 4 (בעוד 25 מקרים יש קושי לקבוע מה התפקיד המדויק). ראו: גמליאל (לעיל הערה 4), עמ' 274. ניכר אפוא שפסוקית זמן אינה נפוצה במיוחד, וגם פסוקית מושא אינה בראש הרשימה. ואם נמנו סיבה ותנאי, שהם התפקידים הנפוצים ביותר, אין כל סיבה שלא למנות זמן ומושא, הנפוצים פחות.

תפתח את ידך לו; דהא – ויראו כל העדה כי גוע אהרן.³⁵ אילו היה לפנינו רק מקור זה, אפשר היה לשער שפסוקים אלו הובאו בו להדגמה. אך מתוך חזרתם הקבועה של ארבעה פסוקים אלו דווקא בכמה מקורות, ובכולם בלא מונח להבאת דוגמה (למשל 'כגון'), אלא בלשון פסקנית המתאימה למיצוי ולא להדגמה, נראה שלדעה זו המאמר מכוון רק לפסוקים אלו.³⁶

לכאורה שיטה זו תמוהה מאוד, שהרי הוראות המילה נפוצות מאוד ברחבי המקרא, וקשה להבין איך ניתן לסבור שהמאמר מכוון רק לארבעה פסוקים. אין ספק אפוא שדעה זו מושגת על עוד הנחה, והיא שהמאמר אינו מכוון לפירושה של 'כי' אלא לנוסח התרגום הארמי, ושמתרתו לקבוע איך יש לתרגמה בתרגום התורה לארמית. לדעה זו ארבע המילים הארמיות הנזכרות במאמר מורות איך יש לתרגם את ארבעת הפסוקים הללו בלבד, והמאמר מכוון אפוא לקביעת נוסח התרגום. דעה זו, על שתי הנחותיה, משתקפת בעליל בשאלת השואל את רש"י, המצוטטת בתחילת תשובתו:

והא דאמר ר' שמעון בן לקיש, כי משמש בד' לשונות, אי, דלמא, אלא, דהא; והוקשה לו למה הפך הסדר, ולא הזכירו כסדר שהן מתורגמין, דהא, דלמא, אלא, אי. לפי דברי שאילתו הבנתי שכך קבל: כי מתרגם בתורה בתרגום אונקלוס בד' לשונות, ופרשו לו ד' שאחזו המתרגמין בהם: כי יקרא – אי; כי תאמר – דלמא; כי פתח – אלא; כי גוע אהרן – דהא. וקשיא ליה, אין סידורן כך.³⁷

דעת השואל היא שהמאמר מכוון לנוסח התרגום של ארבעה פסוקים מסוימים, והדבר כה ברור בעיניו עד שהוא תוהה למה לא סודרו המילים כסדר הפסוקים במקרא.

נגד סברה זו יצא רש"י ודחה את שתי הנחותיה. ראשית, לדעתו המאמר מכוון לפירוש ולא לתרגום, ומכל מקום לא לתרגומו של אונקלוס, שכן 'ארי' הרגילה בתרגום אונקלוס מביעה את כל תפקידי 'כי' וכשרה לתרגם אותה בכל מקום.³⁸ לפיכך יש לראות במאמר קביעה מילונית:

35 רבנו חננאל לשבועות מט ע"ב.

36 מלבד דברי רבנו חננאל ארבעת הפסוקים הללו מופיעים כך במקורות האלה: 'ספר אותיות הענינים' (כתב חרוף אלמעאני), שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם, מהדורת ש' אברמסון, ירושלים 1975, עמ' 120–121 (ושם הדברים מפורשים אף יותר); ספר יכין ובויעז (לעיל הערה 4); הערוך (לעיל הערה 30); שאלת השואל את רש"י (המובאת בסמוך, ושם הדברים מפורשים לגמרי). ההתאמה בשיטת מניין ארבעת הפסוקים הללו דווקא עולה אפוא מתוך חמישה מקורות. התאמה זו מעלה את החשד שמא היה נוסח כזה בתלמוד גופו, אולם אין לכך אישוש אף לא באחד מכתבי היד או קטעי הגניזה, ובכל המקומות שהמאמר נזכר בהם אין שום נוסח שנרמז בו ארבעת הפסוקים. מכאן שהצמדת הפסוקים למאמרו של ריש לקיש חלה בתקופה מאוחרת, והיא נובעת מן הטעם המתבאר להלן. תשובת רש"י (לעיל הערה 4).

37 ובאמת בתרגום אונקלוס לפי מהדורת התאג', מהדורת שפרבר ומהדורת ברלינר, לפי כתבי היד העיקריים, בכל ארבעת המקומות מתורגם 'ארי', כרגיל. אך בשלושה מתוכם יש נוסחאות המתאימות למאמר: כי תאמר בלבבך – דילמא; כי פתח תפתח – אלא; כי גוע אהרן – דהא, וקרוב לוודאי שנוסחאות אלו תוקנו לפי התפיסה הנזכרת כאן, שהרי אין זה סביר שבתחילה התאים התרגום להוראות התלמוד ותוקן נגדן. אלו פרטי המהדורות: התאג': ספר כתר התורה, מהדורת י' חסיד, ירושלים תש"ל; A. Sperber (ed.), *The Bible in Aramaic*, I, Leiden 1959; מהדורת א' ברלינר, ברלין תרמ"ד (שינויי נוסחאות: תרגום אונקלוס על התורה על פי דפוס סביוניטה שי"ז, מהדורת א' ברלינר, ברלין תרמ"ד (שינויי נוסחאות:

'וכולהו מתרגמינן להו ארי, שלשון ארי בארמי משתמש כל לשונות כי בעברי/39 'כבר עברו עשרים שנה שאיני מפרשם כתרגומו של אונקלוס [...] כולן מתורגמין לשון ארי [...] ור' שמעון בן לקיש (לא) [בא] ללמד על שמוש משמעון לפשטן'.⁴⁰ שנית, וכיוצא בהכרח מן הטענה הראשונה, המאמר אינו מכוון לארבעת הפסוקים הללו בלבד. פסוקים אלו הובאו מתחילה רק להדגמה, אלא שטעה הטועה וסבר שהכוונה לארבעת אלו דווקא, ומתוך כך בא לתרגם רק אותם לפי המאמר: 'הזכירו אחד מהן לכל לשון, והם אחוזים וקבעום בתרגום'.⁴¹

אין ספק שצדק רש"י בדחותו סברה זו. התפקידים הנמנים במאמרו של ריש לקיש נפוצים מאוד במקרא, ואין סיבה לתרגם באופן מיוחד את ארבעת הפסוקים הללו. אך דווקא כיוון שסברה זו תמוהה, ראוי לשאול מה הסיבה לצמיחתה. ונראה שזו הסיבה: במאמר זה נתפרשו תפקידי 'כי' לא במילים עבריות או בדוגמות פסוקים, כפי שעשה למשל רש"י וכמקובל בפירושי מילים בספרות חז"ל, אלא בארבע מילים ארמיות. מכאן הסיק מי שהסיק שכוונת המאמר היא לקבוע את תרגום המילה. אלא שהקביעות המפורטות בו אינן מתאימות לנהוג בתרגום אונקלוס ואף לא בכל תרגום אחר הידוע לנו.⁴² הלומד המאוחר, בראותו שפסיקותיו של מאמר תלמודי אינן מתקיימות בתרגום שלפניו, מניח לתומו שנוסח התרגום נשתבש. אולם במקרה שלפנינו פתרון זה אינו אפשרי, לפי שהפער בין הוראות המאמר ובין נוסח התרגום גדול מדי. כדי ליישב בין המאמר לתרגום נילץ להניח שחלו מאות טעויות בנוסח התרגום, ושאת כולן יש לתקן, ודבר זה אינו סביר. מתוך כך נתפסו ארבעת הפסוקים, שמתחילה הובאו להדגמה בלבד, כאילו רק אליהם כוון המאמר. הסברה שנפלו ארבעה שיבושים בנוסח התרגום אינה רחוקה, וקל לתקנם וליישבם עם הוראות המאמר.⁴³

(A. Berliner, *Targum Onkelos*, II, Berlin 1884

39 רש"י, גטין ז ע"א.

40 תשובת רש"י (לעיל הערה 4).

41 שם. ראו גם דברי ר' יהודה בן בלעם (לעיל הערה 36). אף הוא הגיח שמאמרו של ריש לקיש (שכנראה לא הכירו מן התלמוד אלא ממקור אחר) הוא תיאור המצב בתרגום שלפנינו, וכיוון שאין ייחוד בארבעת המקומות הנקובים, הוא תמה למה לא תורגם תמיד לפי הוראות אלו: 'ואלו היה ענינו של המתרגם באלה הנזכרים אי דילמא אלא דהא, כמו שאמ' אותו המפרש' [צ"ל: המפרש], היינו מוצאים המה וכל מה שהוא כמוהם בתרגום אחד'. בסיום דבריו הוא משער שמאמר זה אינו מכוון לתרגום שלפנינו אלא שזו הנחיה לתרגום ראוי: 'ויתכן שאותו המפרש לא אמ' מה שאמ', אלא כך היה ראוי לתרגם על דעתו' (בקטע שהדפיס פירסט הנוסח הוא 'לא ראה מה שאמר', וזה מובן יותר, ראו: J. Fürst, 'Die hebräischen Sprachforscher des ersten Jahrhunderts: I. Jehuda Ibn Bal'am', *Der Orient*, 7 [1846], p. 455. הצעתי שלהלן קרובה להשערתו.

42 ראו על כך להלן, נספח א.

43 זו הסיבה לכך שבמקרה אחד, שנוסח התרגום הותאם בו למאמרו של ריש לקיש, נוצרה הפרעה בלשון התרגום, כהערתו הצודקת של רש"י נגד הנוסח 'חזו כל כנישתא דהא מית אהרן': 'ועל המתרגם כי גוע דהא, תוהא אני עליהם, שאין להם לתרגם דהא מית, אלא אם כן [יתרגמו] אתחזואו כל כנישתא' (תשובת רש"י [לעיל הערה 4], וכן כתב בפירושו בבמ' כ 29, וכך כתבו המיוחס לרש"י בתענית ט ע"א וריטב"א [לעיל הערה 28]). היינו, הרואה בדרשת חז"ל הוראה מחייבת ומתרגם לפיה 'דהא' כמשפט סיבה, חייב לתרגם גם 'אתחזואו' (וי'ראו) ולא 'חזו' (וי'ראו), שהרי צירוף 'חזו' עם 'דהא' יוצר משפט מזור, שפירושו 'ראו כל העדה משום שמת אהרן'. לאור האמור כאן התהליך ברור: המתקן תיקן 'דהא' לפי המאמר, אך לא חש לפרטים אחרים במשפט שאינם מתאימים לתרגום

אף על פי שפירוש זה כפי שהוא אינו נכון, נראה שהוא עשוי לקרבנו להבנת מטרתו של המאמר, ומתוך כך אוכל להציע פתרון גם לתפקידים החסרים בו.

הצעת פתרון

עד כה עלו אפוא שתי גישות להבנת המאמר: לפי גישה אחת המאמר הוא כמין ערך מילוני, אך שתי הוראות מרכזיות חסרות בו. לפי הגישה האחרת הוא מכיל הוראות למתרגם ומכוון לארבעה פסוקים מסוימים, אך גישה זו קשה מחברתה, שהרי אין כל ייחוד בארבעת הפסוקים ואין סיבה לתרגמם אחרת מזולתם.

הצעתי היא שהמאמר אכן מכוון לתרגום, ולכן נמנו בו מילים ארמיות, אך אין כוונתו לארבעה פסוקים בלבד אלא לכל המקרא, והוא מונה את המילים הארמיות המתרגמות את 'כי' דרך קבע. מכאן ברור שלנגד עיני המחבר לא עמד תרגום אונקלוס או תרגום אחר הידוע לנו, שאינם נוהגים לפיו. אפשר שהוא משקף תרגום כל שהוא שלא הגיע לידינו. אך נראה יותר שאין הוא קשור לתרגום ממוסד ומסוים, אלא הוא הדרכה קבועה למתרגם מזדמן, להודיעו אילו מילים ארמיות יעמיד כנגד 'כי' בפגועו בה בטקסט המקראי.

ההכרה שמאמר זה מכוון לתרגום ולא למילון משנה מאליה את ניסוח השאלה בדבר ההוראות החסרות. מעתה השאלה אינה מכוונת כלפי המילונאי, מדוע השמיט הוראות מסוימות, אלא כלפי המדריך למתרגם, ויש לנסחה כך: הפורט את דרכי תרגומה של 'כי' לארמית, כלום ראוי שיכלול גם תפקידים אלו? לעניות דעתי לפי גישה זו אין צורך, ואולי אף אין אפשרות, לציין את שני התפקידים החסרים.

אשר להוראה של 'כי' המציינת פסוקית זמן, כיוון שמטרת המאמר להנחות את המתרגם, יש לברר איזו מילה ארמית עומדת כנגד 'כי' בתפקיד זה, כלומר איזו מילה ארמית הייתה אמורה להופיע כאן אילו רצה המחבר לכלול תפקיד זה. והנה בארמית הבבלית המילה הקבועה לפתיחת פסוקית זמן היא לא אחרת מן המילה 'כי', כגון 'כי אתא רב דימי אמר'.⁴⁴ נמצא שכדי לכלול תפקיד זה היה על המחבר להוסיף לרשימה גם את 'כי' עצמה, ובדבר זה לא מצא עניין. הלוא כל מגמתו להראות אילו מילים יש להציב כנגד 'כי', ומה טעם לומר שבמקרים מסוימים יש להעמיד כנגדה 'כי'? הפונה לדובר הארמית עשוי לומר לו 'ש'שחט' הוא 'נכס', אך אינו צריך לומר לו 'ש'בית' הוא 'בית'. הדבר נראה מיותר ודובר הארמית אינו נזקק לו. יובהר שאין בדברים אלו כדי להניח קשר אטימולוגי בין 'כי' העברית ל'כי' הארמית.⁴⁵ מחבר המאמר לא דק בנבכי

זה, לפי שהם לא נזכרו במאמר.

44 בבלי, ברכות ו ע"ב. על שימושה של 'כי' בארמית הבבלית ראו: M. Schlessinger, *Satzlehre der Aramäische Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928, pp. 242–253, §§ 153–154

45 על האטימולוגיה של 'כי' בארמית הבבלית ראו: שם, עמ' 247; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan 2002, pp. 571–572; S. A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago 1974, pp. 135–136; 'י קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית', תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 36.

אטימולוגיה, ואולי אף סבר שמילים אלו זהות, כפי שסברו גם חוקרים. מכל מקום המנחה את המתרגם לארמית אינו חש צורך לומר לו שיחליף 'כי' ב'כי', ומשום כך לא נזכר תפקיד זה.⁴⁶ אשר להוראה של 'כי' המציינת פסוקית מושא, ברוב ניבי הארמית פסוקית המושא נפתחת במילית 'ד-', כגון 'חזא דהוה קא גני בבית אפל'.⁴⁷ כך תורגם למשל בפשיטתא הפסוק שהובא לעיל: 'ויראו כל העדה כי גוע אהרן' (במ' כ 29) – 'וחזו כלה כנושתא דמית אהרן'. מכל תפקידי 'כי', תפקיד זה הוא היחיד המובע בארמית לא במילה נפרדת אלא במילית בת אות אחת החבורה למילה שלאחריה. בעיני הקדמונים היה מעמדה של מילית כזו שונה לגמרי ממעמדה של מילה נפרדת; מילית כזו נתפסה בעיניהם אות בלבד, חלק של מילה, ולא מילה עצמאית. מילות היחס בכ"ל למשל אינן קובעות ערך לעצמן במילוני ימי הביניים, ומקומן תמיד בין תפקידי האותיות; ובמינוח חדיש, הן נתפסות חלק מנטיית המילה שהן צמודות לה.⁴⁸ אף בספרות חז"ל, שמילים רבות מתפרשות בה, דומה שלעולם אין עוסקים בהוראת מילית כזו לעצמה. ואכן אופן תיאור תפקידן של למ"ד היחס ושל ה"א המגמה בספרות חז"ל עשוי ללמדנו איך נתפסו מיליות כאלה בעיני חז"ל: 'כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה';⁴⁹ אין דנים כאן

הערה 47. יש גוזרים אותה מ'כדי', ויש הרואים את מוצאה באכדית. יש גם שזיהו אותה עם 'כי' העברית, אך אין ספק שצדק שלוינגר שאין הדבר סביר, שהרי אין 'כי' משמשת בלשון חז"ל ולא בארמית היהודית של ארץ ישראל, ראו: שלוינגר (שם), עמ' 248.

46 הצעה זו נשענת על הארמית הבבלית, שכן 'כי' זו נוהגת רק בארמית הבבלית; ראו למשל: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד: מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 699. לכאורה לא צפוי שריש לקיש, האמורא הארץ ישראלית, ייסמך על הארמית הבבלית. ואולם גם בלא הצעה זו נראה שמאמר זה נוצר על רקע הארמית הבבלית, שהרי גם 'אי' אינה נוהגת בארמית של ארץ ישראל (אלא 'אן' או 'אין'). אף 'דהא' נדירה בה מאוד; בירושלמי למשל היא מופיעה רק שש פעמים (לעומת למעלה מ-500 פעמים בבבלית), ודובר ארמית ארץ ישראלית ודאי היה מסמן תפקיד זה במילה אחרת (כגון 'בגין'). על כך יש להוסיף שמאמר זה מופיע רק בתלמוד הבבלי, ושאינו לו רמז במקורות ארץ ישראלים. לפי שעה לא מצאתי נוסח שלפיו מחבר המאמר אינו ריש לקיש, ולכן קשה לדעת איך נוצר מאמר זה. אפשר שבמקורו היו ביטויים אחרים, ושאלה הוחלפו בבבל לפי הלשון המקומית. ומכל מקום אין בעיני קושי לפרש מאמר זה לפי הארמית הבבלית. אציין עוד סימן לבבליותו של מאמר זה: הביטוי 'לשונות' בספרות חז"ל בדרך כלל פירושו 'ביטויים' והוא מציין מילים נרדפות, כגון 'והרי יין הוא שכר ושכר הוא יין, אלא שדברה תורה שתי לשונות' (ספרי במדבר, נשא כג [מהדורת הורוביץ, עמ' 27]). את המשמע הנתון כאן, לציון כמה הוראות למילה אחת, מצאתי רק בתלמוד הבבלי, כגון 'אמר אביי, בטל שתי לשונות משמע, משמע דבטל ומשמע דליבטיל' (בבלי, גטין לב ע"א-ע"ב; וכן: שם, נדרים טז ע"א; שם, גטין עב ע"א). אולי אף בכך יש משום סימן למקורו הבבלי של מאמר זה.

47 בבלי, ברכות ה ע"ב.

48 זה אחד ההבדלים החשובים שבין דקדוק ימי הביניים לדקדוק החדש. בימי הביניים ניתן משקל מכריע להיבט הגרפי, ולפיו למשל המילית 'ל' נמנית בין תפקידי האותיות ואילו המילה 'אל' היא ערך מילוני; כיוצא בדבר אין ערך 'כ', אך יש 'כמו', אין ערך 'ש', אך יש 'אשר'. לדוגמה ראו: ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה², א, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, שער ו, 'באור רוב עניני אותיות התוספת וזכרון מקומותם'. למשל באות וי"ו (עמ' סג-עא) הוא מונה תפקידי אלו: 'בתחלת המלות לעטף' (וי"ו החיבור, עמ' סג); 'נוספת למשך' (כתיב מלא לחולם, עמ' סג); 'להתחלה ופתחת דברים, ככמו ויהי בימי אחשורש' (וי"ו ההיפוך, עמ' סו); 'ותהיה סימן הרבים [...] כמו אמרו, שמרו' (עמ' סח). וי"ו החיבור, וי"ו ההיפוך, אם קריאה וגם תנועת u לסימון הריבוי – כולן מנויות ברשימה אחת, משום שהוא מתייחס לאות ולא לצורן. בדקדוק החדש ההיבט הגרפי נחשב שולי. הגדרת המילה נעשית לפי התחביר ולפי המשמעות, ולכן במילונים החדשים מילת יחס כזאת באה בערך עצמאי. בבלי, יבמות יג ע"ב.

במילית עצמה אלא בתיבה שהיא צמודה לה, שהיא זו ש'צריכה למ"ד בתחילתה'. נמצא שעוסקים במילה או בנטייתה, אבל מילית חבורה לעולם אינה נידונה לעצמה, לפי שאין היא נתפסת יחידה עצמאית הראויה לידון לגופה. מובן שלפי תפיסה כזאת גם המילית 'ד' אינה נחשבת יסוד עצמאי אלא כעין תוספת למילה אחרת, נטייה מנטיות המילה שהיא באה בראשה. נראה אפוא שהמחבר ביקש להציג ארבע מילים – 'ארבע לשונות' – העומדות כנגד 'כי', ואילו בתוספת אותיות למילה, או באופן תרגומה המדויק של 'כי' על ידי נטיית המילה התוכפת, לא נתכוון לעסוק. למעשה אילו התעקש המחבר להציג גם תפקיד זה, היה עליו לנסח כך: 'אי, דילמא, אלא, דהא; ופעמים שאתה מטיל דל"ת בתחילת התיבה שלאחר כי'. אין צורך לפרש למה ניסוח כזה אינו הולם את אופיו הקצוב של מאמר זה. כאמור, מאמרו של ריש לקיש אינו תיאור מילוני של תפקידי 'כי', אלא הנחיה למתרגם אילו מילים ארמיות יציב כנגדה. ואי אפשר להנחותו איזו מילה יציב כנגד 'כי' בתפקיד זה, שהרי אין בארמית מילה המשמשת כנגדה.

פירוש הסוגיות לפי שיטה זו

בשולי הדברים אעיר שההנחה שאין כאן כוונה למצות את כל תפקידי 'כי' עשויה להקל במשהו גם את פירוש הסוגיות. בכל המקרים המאמר בא בקשר לשתי הצעות פירוש לפסוק. לפי הדעה הרווחת בין הראשונים, כל התפקידים האפשריים של 'כי' כלולים במאמר, ואם כן שני הפירושים המוצעים חייבים להסתמך על תפקידים הנזכרים בו. לעומת זאת אם נניח שהמאמר אינו פורט את כל התפקידים, יש אפשרות שאחת הדעות נסמכת על תפקיד שלא נזכר במאמר.

לדוגמה אביא את אחת הסוגיות. בסוגיה זו הובאה דעתו של ר' אמי ש'כל שבועה שהדיינין משביעין אותה אין בה משום שבועת ביטוי' (אלא רק שבועה שאדם נשבע מרצונו), והדעה נתבארה לפי הפסוק המציג את שבועת הביטוי: 'או נפש כי תשבע לבטא בשפתים להרע או להיטיב' (וי' ה 4). וכך נתפרשה דעתו: 'שנאמר, "או נפש כי תשבע לבטא בשפתים" – מעצמו, כדר"ל, דאמר ר"ל, כי משתמש בארבע לשונות, אי, דלמא, אלא, דהא'.⁵⁰ ופירש רש"י: 'כי תשבע – מעצמו משמע, כדריש לקיש. והאי כי תשבע, בלשון אי דרשינן לה, אם תשבע, דהיינו מעצמו, ולא שבועת דיינין שהיא בעל כרחו. ורב [הסבור שגם שבועת הדיינים יש בה משום שבועת ביטוי] דריש ליה בלשון דהא, שהרי תשבע, הרבה ישבעו על פי בית דין'. פירושו של רש"י לדברי רב תמוה, שהרי רב רואה בפסוקית זו פסוקית זמן, ומכאן הוא מסיק שהפסוק עוסק בשבועת חובה (היא שבועת הדיינים). אין זו פסוקית סיבה, שהרי אין היא מנמקת דבר, ואי אפשר לקשרה ל'דהא'. אזכיר שבדרך כלל רש"י תולה את משפט הזמן ב'אי', ולכאורה קשה להבין למה לא פירש כך את דברי רב. התשובה היא שפירוש זה מנוע כאן, שכן לשיטת רש"י כל תפקידי 'כי' כלולים במאמר, ואם כן שתי הדעות אמורות למצוא את מקומן במסגרת דברי ריש לקיש;

50 בבלי, שבועות מט ע"ב.

וכיוון שר' אמי מפרש 'אי', רב בהכרח מפרש לפי לשון אחרת, וכך נאלץ רש"י לקשור כאן את משפט הזמן אל 'דהא' דווקא. לעומת זאת לפי הפירוש שהצעת, רב אינו נזקק לדברי ריש לקיש, ורואה כאן פסוקית זמן, שלא נזכרה כלל בדברי ריש לקיש.⁵¹

סיכום

מאמרו של ריש לקיש מעורר קושי, לפי ששני תפקידים עיקריים של 'כי' חסרים בו, פתיחת פסוקית זמן ופתיחת פסוקית מושא. כדי ליישב את הקושי יש לברר מה מטרת המאמר. הגישה הרווחת בין הראשונים היא שיש במאמר הגדרה מילונית כוללת המקיפה את כל תפקידי 'כי'. מתוך כך באו לסבור שהתפקידים החסרים ודאי רמוזים באחת המילים הנקובות במאמר, אך רמזים אלו נראים קלושים. לפיכך נראה שאין במאמר הגדרה מילונית אלא הנחיה למתרגם הארמי, ומטרתו אינה למנות את תפקידי 'כי' אלא את המילים הארמיות המתרגמות אותה. לפי הצעה זו קל להסביר מדוע הושמטו התפקידים החסרים. במסגרת הנחיות לתרגום אין צורך או אפשרות לבאר איך תתורגם 'כי' בשני התפקידים הללו.

51 וכך גם בשתי הסוגיות האחרות: (א) בסוגיה שהובאה לעיל, על 'זיראו כל העדה כי גוע אהרן': לפי הדרש זו פסוקית סיבה, לפי הפשט זו פסוקית מושא, שאינה כלולה במאמר (אבל כלולה ב'אי' לשיטת רש"י). (ב) בסוגיית בבלי, גטין צ"ע"א פירושו של רש"י עולה בהכרח מן הנוסח שלפנינו, אבל לפי נוסח אחר אפשר לפרש אחרת: 'ר' עקיב' סבר, והיה אם [לא] תמצא חן בעיניו, אי נמי מצא בה ערות דבר, וכתב לה ספר כריתות. ובית הלל סברי, והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר' (נוסח כ"י וטיקן, Bibl. Apostolica Cod. ebr. 130). לפי נוסח זה הוראת הפסוק לא נתפרשה כלל אליבא דבית הלל, ואפשר שהיא מתפרשת כפסוקית זמן. בקטע הגניזה קימברידג', ספריית קולג' וסטמינסטר Talm. 2.27 חסר כל ההסבר למחלוקתם, וזה הנוסח שם: 'במאי קא מיפלגי, כי דריש לקיש, דאמ' ריש לקיש כי משמ(0) [ש] ארבעה לשונות, או דלמ' אלא דהא. אמ' ליה רב פפא לרבא, לא מצא בה לא ערוה' וכו'. מחסרוננו של הקטע בנוסח זה ומשינויי הלשון הגדולים שבין הנוסחאות האחרות, נראה שזה קטע של הסבר שנוסף מאוחר, ומה שהצעת כאן נראה פשוט יותר. לשם הבנה נאותה של הפירוש המוצע כאן יש לציין שתנאי, המציין דבר שאינו בטוח, נתפס דבר שאינו חובה, ואילו משפט זמן, המציג דבר שהיקרותו בטוחה, נתפס חובה. גם בקטע מן המכילתא שהובא לעיל הערה 17, תנאי קרוי 'רשות' (ומכאן שמשפט זמן ייקרא 'חובה'): 'כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ משלשה: ואם תקריב מנחת בכורים [...]'. והשוו זאת לדברי הערוך' שהובאו לעיל, המיוסדים על היגיון זה: 'דאי מתרגמינן כי יקרא ארי, היה משמע דצריך לתזור אחריו [...] להכי צריך לתרגם אי יערע. כי תאמר בלבבך צריך לתרג' דילמא, דאי אמרינן ארי, הוי משמע דמצוה להרהר זה הדבר'. לאמתו של דבר גם רש"י בתשובתו (לעיל הערה 4) העיר על עניין זה, ובכך התקרב מאוד לפירושו זה: 'ומדקשיה ליה כי ודאי לשון העתיד הוא, כמו כי תבואו אל הארץ, כי ירחק [...] ורוב כי שבתורה המשמשין מקום כאשר, אף כאן כי תשבע והן שישביעך בית דין, לכך הוצרך לומר וכד' שמעון בן לקיש, שיש כי משמעו לשון תלוי, וכיון דתשבע דהכא כי תלוי הוא, ומעצמה קאמר'; משמע שהאפשרות השנייה (דעת רב) היא לפרש כמשפט זמן, כמו הפסוקים המובאים להדגמה. בכך שונה פירושו כאן מפירושו על אתר, שבו תפס זאת כמשפט סיבה.

נספח א

שיטת התרגומים בתרגום 'כי'

מאמרו של ריש לקיש אינו מתאים כאמור לתרגום מן התרגומים הארמיים הידועים. מנהג התרגומים בכל אחד מתפקידי 'כי' מסוכם בטבלה, וניכר בה שקביעותיו של ריש לקיש אכן אינן משקפות את התרגומים שהגיעו לידינו.⁵² רשמתי כאן את נטייתם העיקרית של התרגומים ולא ציינתי מקרים חריגים בודדים.⁵³ שתי שיטות עקרוניות עולות מן הטבלה: תרגום נאופיטי עומד מן הצד האחד, והוא מציב כמעט בכל מקום 'ארום' ללא תלות בתפקיד המילה.⁵⁴ תרגום זה משקף אפוא נוהג של תרגום אוטומטי.⁵⁵ תרגום הפשיטתא עומד מן הצד האחר, שכן בו אין כלל תרגום קבוע, ולכל תפקיד מילה לעצמה. שאר התרגומים עומדים בתוך. תרגום אונקלוס נוטה לכיוון האוטומטי, שכן כל תפקיד עשוי להיתרגם בו ב'ארי', אלא שיש תפקידים המיתרגמים גם אחרת. התרגום השומרוני נוטה לצד האחר, לפי שיש בו הבחנה קבועה, אף כי לא מפורטת כבתרגום הפשיטתא: 'הלא' מופיעה במשפטי מושא, ניגוד וסיבה, ומילים אחרות נוהגות במשפטי זמן ותנאי.⁵⁶ באופן כללי יש הבדל בין התרגומים היהודיים לתרגומים הלא יהודיים, שהיהודיים נוטים לתרגום אוטומטי ואילו הלא יהודיים נוטים להבחין בין תפקידים.

- 52 אלו המהדורות שהשתמשתי בהן: נאופיטי – A. Diez Macho, *Neophyti 1: Targum Palestinense Ms de la* – אונקלוס – לפי מהדורת שפרבר (לעיל הערה 38) ומהדורת התאג' (לעיל הערה 38); שומרוני – א' טל, התרגום השומרוני לתורה, א-ב, תל אביב תש"ם-תשמ"ב.
- 53 בדקתי לפי מדגם מייצג. כאן אציג רק את התוצאות, כיוון שפירוט המקרים יכביד, ואחרי הכול אין זה עיקר עניינו של מאמר זה.
- 54 כתרגום נאופיטי כן מנהג תרגום הקטעים, וקרבת התרגומים הללו ידועה. בדקתי את כל התורה לפי כ"י פריז, M. L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch*, Bibliothéque nationale hébr. 110 I, Rome 1980, pp. 43-116. תרגום הקטעים מתאפיין בתוספות מדרשיות ארוכות. בתרגום זה בדרך כלל מתורגם 'ארום', וכמעט כל המקרים שאין בהם 'ארום' הם במסגרת ניסוח מדרשי הרחוק כלשונו מלשון המקור. מלבד מקרים אלו, המקרים היחידים שלא תורגם בהם 'ארום' בקורפוס שבדקתי הם בר' לב 27 ושמ' א 21, ואולי גם בר' כט 15.
- 55 נראה ש'ארום' אומצה כתרגום קבוע ל'כי' אף שהיו בידי המתרגם דרכי הבעה אחרות. ראה לכך היא שכאשר אין 'כי' הוא מרבה לתרגם תפקידים אלו במילים אחרות. אביא לכך שתי ראיות מתרגום הקטעים. ראה מסוג אחד היא אופן תרגומה של צורת המקור. למשל הצורה 'כהרימי' מתורגמת 'כד ארעימית' (בר' לט 18). שינוי צורת המקור לפועל מפורש מאפשר למתרגם להשתמש ב'ארום', ואף על פי כן הוא מעדיף 'כד', וזאת משום שבמקור העברי אין 'כי'. ראה מסוג אחר היא תיקון אחד: בתרגום לפסוק 'יהי כי זקן יצחק' (בר' כז 1) תורגם מתחילה 'זהו כד סאב יצחק', ו'כד' תוקנה ל'ארום'. הדבר מלמד שטבעי היה להשתמש ב'כד', אך נוהג התרגום האוטומטי הטה את המתרגם ל'ארום'.
- 56 אפשר שנוצר בידול בין פסוקיות הקודמות למשפט העיקרי (זמן ותנאי) ובין פסוקיות שלאחר המשפט העיקרי (מושא, ניגוד וסיבה).

זמן	תנאי	מושא	ניגוד	סיבה
נאופיטי	ארום	ארום	ארום	ארום
אונקלוס	ארי/כד	ארי	ארי/אלהין	ארי
שומרוני	אד/כד	אן/כד	הלא	הלא
פשיטתא	כד/מא ד	אן/כד	ד	אלא מטל

נספח ב

האם 'כי' משמשת בלשון חז"ל?

נראה שעצם הצורך לבאר את דרכי תרגומה של 'כי' נוצר משום שפסק שימושה בלשון חז"ל. מקרה זה נמנה אפוא בין המקרים הרבים שחז"ל מפרשים בהם מילה מקראית שאינה נוהגת בלשונם. אלא שבעצם השאלה אם 'כי' המקראית לא נתקיימה בתקופת חז"ל נחלקו החוקרים, ואגע בכך בקצרה.

בלשון חז"ל 'כי' מופיעה באופן סדיר רק בשני ביטויים: בביטוי התמיהה 'וכי' ובביטוי השלילה 'לא כי'.⁵⁷ אשר לביטוי 'וכי', נכון הוא שבמסגרתו 'כי' קיימת בלשון חז"ל, אלא שביטוי זה חדש וכנראה אינו קיים בלשון המקרא.⁵⁸ קשה לדעת איך נוצר, ומכל מקום הוא מעיד על חידוש בלשון חז"ל ולא על המשך של לשון המקרא.

הביטוי השני הוא 'לא כי', והוא הביטוי המובא כדי להראות שבלשון חז"ל נתקיימה 'כי'. ואכן הביטוי קיים גם בלשון המקרא, כגון 'ויאמרו לא כי ברחוב נליך' (בר' יט 2), וגם בלשון חז"ל, כגון 'הניזק אומר גדול הניזק, והמזיק אומר לא כי אלא קטן הניזק'.⁵⁹ כמה חוקרים סברו ש'כי' כאן היא מילת רמז, ושפירוש הביטוי הוא 'לא כך', ואם כן לפחות בהוראה זו נתקיימה המילה בלשון חז"ל.⁶⁰ ואולם נראה שסברה זו בטעות יסודה. אילו הייתה 'כי' מילת רמז, צפוי היה שתשמש בתפקיד זה בעוד מקומות, ולא דווקא במסגרת ביטוי השלילה 'לא כי'.

57 אטול את המשנה כקורפוס מייצג. מלבד ביטויים אלו 'כי' מופיעה במשנה רק פעם אחת: 'אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת' (אבות ב, ח), והוא משום ייחוד לשונה של מסכת אבות. עוד פעם אחת היא מופיעה בכ"י קאופמן A50: 'ועינינו לא ראו, כי על ליבנו עלת שוקני בית דין שופכי דמים הן?' (סוטה ט, ו), אבל בשאר עדי הנוסח 'וכי'; כך בדפוס, בכ"י פרמה, פלטינה 3173 (דהרוסי 138; ריצ'לר 710) ובכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 470.1 (הוצאת ו"ה לו, קימברידג' 1883), וגם נקדן כ"י קאופמן הוסיף שווא לפני הכ"ף כדי לתקן. השמטת הווי"ו נובעת כנראה מהפלוגרפיה, שנוצרה מחמת הווי"ו הקודמת. עוד פעם אחת היא מופיעה בדפוס: 'לא יאמר לו דע כי בא איש פלוני ממקום פלוני' (בבא מציעא ה, י), אבל בכ"י קאופמן: 'אם בא'.

58 במילון BDB מונים שתי היקרויות: 'המבינתך יאָבֵר נָךְ יִפְרֵשׁ כִּנְפוֹ לְתִימָן. אִם עַל פִּיךָ יִגְבִּיהַ נֶשֶׁר וְכִי יָרִים קִנּוֹ (איוב לט 26–27); 'איה אלהי חמת וארפד, איה אלהי ספרנים, וכי הצילו את שמרון מידי' (יש' לו 19; במקבילה, מל"ב יח 34, נאמר: 'כי הצילו'). ראו במילון (לעיל הערה 7), עמ' 472. נדירותה של התופעה מראה שהלקסמה כאן היא 'כי', ואילו הווי"ו אינה אלא וי"ו החיבור; כלומר הווי"ו טרם נתלכדה עם 'כי' לביטוי אחד המביע תמיהה, כבלשון חז"ל. וראו עוד: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 468–469.

59 משנה, בבא קמא ג, יא.

60 לדעה ש'כי' משמשת בלשון חז"ל ראו: י' אבינרי, היכל רש"י², א, ירושלים תש"ם, עמ' תרי-תריא. ולדעה

בכל היקרויות הביטוי במקרא מסתבר שהוראת 'כי' היא 'אלא', ופירוש 'לא כי' הוא 'לא, אלא'.
ראיה לדבר, שאחר הביטוי יופיע תמיד המשפט הנגדי, כצפוי אחרי 'אלא'. לעולם אין הביטוי מופיע בסוף הדיבור כולו.

בלשון המקרא דבר זה נראה פשוט, אבל המצב בלשון חז"ל טעון עוד דיון. בלשון חז"ל צורת הביטוי היא 'לא כי אלא'.⁶¹ הופעתה המפורשת של 'אלא' מוכיחה לכאורה ש'כי' אינה 'אלא'. נראה שמשום כך ראו חוקרים ב'כי' מילת רמו, ולדבריהם פירוש 'לא כי אלא' הוא 'לא כך, אלא'. אך גם בלשון חז"ל הביטוי אינו מופיע בסוף הדיבור, וגם בה הוא מוגבל לאותן נסיבות כבלשון המקרא, ורק נוספה בו 'אלא'.⁶² לפיכך נראה שהביטוי 'לא כי' נשאל מן המקרא. אך כיוון שבלשון חז"ל כבר נפלטה 'כי' מן השימוש החי, נוספה 'אלא' כדי להבהירו.⁶³ התופעה של שאילת ביטויים מקראיים אל לשון חז"ל ידועה.⁶⁴ ואמנם לעתים יש ביטוי שאפשר לפקפק בו אם נשאל ישירות מן המקרא או נתקיים ברציפות מתקופה קדומה. במקרה זה נראה ברור שלפנינו שאילה ישירה מן המקרא, שהרי בלשון חז"ל, שלא כבלשון המקרא, 'כי' מוגבלת לביטוי זה ואינה חיה חיים עצמאיים מחוץ לגדריו.⁶⁵

עוד נקודה אזכיר באשר לפיסוק הטעמים בביטוי זה. מנהג בעלי הטעמים אין בו קביעות:

- הביטוי 'לא כי' שבלשון חז"ל וזה לביטוי המקראי ומכיל את 'כי' בהוראת כינוי רמו ראו: מהרשק (לעיל הערה 5), עמ' 237; ג' ברגרין, 'בירורי לשון', לשוננו לעם, ז, א [גנ] (תשט"ז), עמ' 13. גם אחרים ראו ב'כי' זו כינוי רמו אך באופן אחר. לדעת לוי 'כי' בצירוף זה היא המילה 'כן' בנשילת הנו"ן, ראו: J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I, Leipzig 1876, p. 213 (הערך 'כי' II). זו גם דעתו של סגל, שאף ניקד 'לא כי', ראו: מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 161, 241. לפי דעה זו אין כאן למעשה המילה 'כי' כלל, אלא שניקוד זה אין לו מקור; בכ"י קאופמן למשל בכל היקרויות הצירוף הזה הניקוד הוא 'כי'. לדעה ש'כי' אינה משמשת בלשון חז"ל ראו: בנדויד (לעיל הערה 16), א, עמ' 128. וראו גם: ג' ברין, 'הערות לשוניות למגילת המקדש', לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 20.
- 61 מתוך 26 מקרים שמצאתי בספרות חז"ל, רק במקרה אחד חסרה 'אלא': 'היאך זוכה לו עד אותה השעה, אמ' לו, לא כי, מצינו שהיו פשוטין עד הפרק, וכשהגיע הפרק נתחגרו' (תוספתא, עדיות א, יד, נוסח כ"י וינה, 20 Österreichische Nationalbibliothek, Cod. hebr.). בעוד מקרה חסר בדפוס: 'אמרו לו, אם הלכה נקבל, ואם לדין יש תשובה. אמר להם, לא כי, הלכה אני אומר' (משנה, יבמות ת, ג), וגם בירושלמי שם, שיש בו מעין פרפרזה של משנה זו, חסר 'אלא': 'ר' חגי אמ', ר' אבהו בעי, משיבין דבר שהוא כרת על דבר שאינו כרת. אמ' להון, לא כי, הלכה אני או', ומקרא מסייעני, בנים, לא בנות' (ירושלמי, יבמות ת, ג [ט ע"ג]); הנוסח לפי מהדורת האקדמיה ללשון העברית), אבל בכ"י קאופמן במשנה זו: 'לא כי אלא', וכן בכ"י פרמה ובכ"י קיימברידג' (לפרטי כתבי היד ראו לעיל הערה 57).
- 62 ואכן בסוף הדיבור תופיע מילת הרמו הרגילה 'כך': 'אם אינו מטמא משום כתם, מטמא משום משקה. רבי יוסי אומר, לא כך ולא כך' (משנה, גידה ב, ו).
- 63 אבל בנדויד ראה בכך השפעה יוונית, ראו: בנדויד (לעיל הערה 16), א, עמ' 148. וראו כנגדו: י' בלאו, ביקורת על ספרו של בנדויד, קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 34.
- 64 ראו: ג' הנמן, 'שאלות מקראיות במשנה', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 95-96; י' קוטשר, 'מבעיות המילונות של לשון חז"ל', הג"ל (עורך), ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 49-51.
- 65 על ביטוי זה ראו: A. Geiger, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah*, Breslau 1845, pp. 24-25. גייגר עמד על עיקרו של העניין, אלא שהוא ראה בכך טעות שחלה בלשון חז"ל בהבנת 'כי' המקראית, ואילו לדעתי יש כאן שאילה מן המקרא ולא טעות.

חמש עשרה פעמים הם מפרידים ומפסקים 'לא, כי [...] כגון 'ויאמר לא, כי צחקת' (בר' יח 15),⁶⁶ אבל חמש פעמים הם מאחדים, כגון 'וזאת אמרת לא כי, בנך המת ובני החי' (מל"א ג 23).⁶⁷ ואכן דרך האיחוד מעידה שהביטוי נתפס צירוף אחד. אלא שפיסוק הטעמים נתגבש לאחר תקופת חז"ל. נראה שבתקופה מאוחרת חזרה לשון חז"ל והשפיעה על תפיסת הביטוי בקריאת המקרא: בביטוי שבלשון חז"ל 'לא כי אלא' הופעת 'אלא' מאלצת את הקורא לקרוא את 'לא כי' כביטוי אחד. תחושה זו חדרה לקריאת המקרא והשפיעה לעתים על פיסוק הטעמים. לפנינו אפוא ביטוי מקראי שנשאל ללשון חז"ל ונשתנה בה שינוי קל, ושינוי זה הקרין חזרה על קריאת המקרא ועל פיסוק הטעמים.

מכל האמור ברור ש'כי' בשימוש חי וטבעי אינה קיימת בלשון חז"ל.

66 וכן: בר' יט 2; מב 12; יהו' ה 14; כד 21; שופ' טו 13; שמ"א ב 16; ח 19; יב 12; שמ"ב טז 18; כד 24; מל"א ב 30; יא 22; יר' מב 14; דה"א כא 24.
67 וכן: מל"א ג 22 (פעמיים); מל"ב כ 10; יש' ל 16.